

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Paul Freedman (coord.), *Istoria gustului*, traducere Raluca Popescu, Mădălina Tureatcă, Andra Stoica, Editura Vellant, București, 2008, 368 p., 238 de ilustrații dintre care 97 color.

Avem convingerea că *Istoria gustului*, cartea pe care o prezentăm în cele ce urmează, va trezi atenția cititorilor români – pe cea a specialiștilor în mod deosebit – din cel puțin două motive: aspectul ei impecabil și subiectul, oarecum nou, pe care îl tratează. Nu avem, prea des, ocazia de a găsi pe rafturile librăriilor din România lucrări (traduceri ale unor ediții străine sau rodul cercetării istoricilor autohtoni) a căror temă să fie alimentația de-a lungul timpului. Prin urmare, este salutară inițiativa Editurii Vellant de a publica un volum care dovedește faptul că se poate scrie o istorie de acest gen la fel de captivantă ca oricare alta, chiar dacă ea nu este neapărat una a personalităților mărețe și a evenimentelor spectaculoase.

Cartea coordonată de profesorul american Paul Freedman explorează universul culinar al locuitorilor din diverse regiuni ale lumii, din preistorie și până în contemporaneitate. De remarcant caracterul unitar al lucrării, ceea ce denotă o deosebită colaborare între cei unsprezece istorici care își desfășoară activitatea în centre universitare sau de cercetare din SUA, Marea Britanie, Canada, Germania, Belgia și Franța. Paul Freedman deschide lucrarea cu o *Introducere* la *O nouă istorie a bucătăriei*, iar Alan K. Outram semnează primul capitol intitulat *Vânători – culegători și primii agricultori. Evoluția gustului în preistorie*. Veronika Grimm prezintă *Bucatele preabune de pe masă. Gusturile Greciei și Romei antice*. Apoi, Joanna Waley-Cohen și H. D. Miller ne familiarizează cu concepțiile chinezilor și arabilor despre mâncare în alte două secțiuni ale cărții, intitulate *Căutarea echilibrului perfect. Gust și gastronomie în China imperială*, respectiv, *Plăcerile consumului. Nașterea bucătăriei chineze medievale*. Următoarele trei capitole – *Ospăț și post. Mâncarea și gustul în Europa medievală, Lumi noi, gusturi noi. Moda culinară după Renaștere și Nașterea erei moderne a consumului. Inovații culinare începând din 1800* – îi au ca autori pe C. M. Woolgar, Brian Cowan și Hans J. Teutenberg. Ipostaze ce țin de afirmarea și de evoluția bucătăriei franceze ca model de excepție pentru întreg restul lumii sunt înfățișate de Alain Drouard în *Bucătari, experți gastronomici și gurmanzi. Bucătăria franceză în secolele al XIX-lea și al XX-lea. A lua masa în oraș. Evoluția restaurantului* este problema asupra căreia aduce lămuriri Elliott Shore, iar Peter Scholliers explică de ce se vorbește în zilele noastre despre *Noutate și tradiție. Noul peisaj al gastronomiei*. În încheiere, volumul cuprinde o *Bibliografie* a fiecărui capitol, *Lista ilustrațiilor*, o succintă prezentare a preocupărilor autorilor, intitulată *Despre autori și un Index*.

Studierea modului în care mănâncă oamenii și a felului aparte în care ei percep alimentele echivalează cu a cunoaște profunzimile unei comunități umane. Paul Freedman este de părere că „*Sufletul unei societăți este revelat de modul de pregătire a hranei*” (p. 7).

Oamenii consumă diverse produse alimentare ca să trăiască. Este însă unicul scop? „A mânca” înseamnă mult mai mult decât simpla satisfacere a unor simțuri. Este un mijloc de etalare a prestigiului și a puterii, prin intermediul căruia se stabilesc și se întăresc legăturile sociale și, totodată, o modalitate de a afirma specificul unui grup uman, ori al anumitor individualități, toate acestea ținând și de gust. Mâncărurile pot fi o încântare pentru gură, ochi și suflet deopotrivă, dar și o formă de expresie a trăirilor umane. De la o epocă la alta, multipli și diverși factori și-au pus amprenta asupra gusturilor, influențându-le și provocând modificări substanțiale în această privință. Iată de ce autorii și-au propus să evidențieze evoluția gustului, înțeles nu doar ca savoare, ci și ca expresie a unui simț artistic.

Expunerea convinge cititorul că oamenii au ales dintotdeauna ce și cum să mănânce, chiar dacă, de-a lungul istoriei, motivele nu au fost mereu aceleași. Nevoile resimțite de organism și disponibilitățile oferite de mediu au dictat, cel mai probabil, preferințele alimentare ale oamenilor preistorici. Ulterior, pe măsură ce structurile umane au devenit tot mai complexe – tocmai obținerea hranei obligând, între altele, la aceasta – mâncarea a dobândit un rol pregnant în ordinea socială, iar gusturile s-au format și dintr-o astfel de rațiune. Odată cu trecerea vremii, influențele au ajuns să fie din ce în ce mai numeroase. Concepțiile filosofice, doctrinele religioase, curentele de gândire ale modernității, descoperirea noilor lumi, transformările în plan economic, social și politic, progresele în domeniul tehnicii și al tehnologiei, urbanizarea, industrializarea, globalizarea, mai nou, vin să compună lista, de altminteri mult mai cuprinzătoare, a factorilor cu o contribuție anume în felul de a servi masa și în alegerile culinare ale oamenilor de pretutindeni și de oricând.

Există două tipare – recurente pe aproape întreg parcursul istoriei – care sunt analizate în lucrarea de față: legătura dintre regimul alimentar și sănătate (sănătatea, privită în sens larg, ca stare de bine nu doar a trupului, ci și a spiritului) și raportul stabilit între statutul social și hrană.

Filosofii greci ai Antichității erau adepții unor mese frugale, lipsite complet de carne, considerându-le drept soluția optimă pentru evitarea degradării morale. Tot un grec, medicul Galenus, a elaborat binecunoscuta teorie a umorilor, care a stat la baza sistemului alimentar medieval european, dar a fost preluată, se pare, și de alte culturi, precum cea chineză și cea arabă. Potrivit acestei teorii, se credea că alegerea adecvată și combinarea corectă a alimentelor ar menține echilibrul umoral, în acest mod asigurându-se starea de sănătate a corpului. În egală măsură, Biserica Creștină, prin instituirea unor interdicții alimentare în anumite perioade din an (sub amenințarea pedepsei divine) și prin includerea lăcomiei între cele șapte păcate capitale, s-a străduit să păstreze neîntinat spiritul credincioșilor. Și în concepția islamicilor, „*devotamentul excesiv mulțumirii stomacului împiedică dobândirea adevăratei iluminări*” (p. 144). În consecință, o perioadă îndelungată, gustul alimentelor a contat prea puțin atât timp cât oamenii le era interzis să mănânce pentru a-și satisface plăcerea.

Situația a început să se schimbe odată cu Renașterea. Umaniștii s-au pronunțat, pentru întâia oară, în favoarea existenței unei filosofii a modului de a mânca, urmărind să găsească un echilibru între dietetică și ceea ce se va numi, abia în secolul al XIX-lea, gastronomie, adică între a mânca sănătos și a mânca cu plăcere. Această tendință a devenit dominantă de-a lungul secolelor următoare, fiind valabilă și astăzi, când numeroase voci pledează pentru grija de a avea o alimentație sănătoasă, fără însă a trece sub tăcere gustul bun și aspectul plăcut al hranei.

Am specificat, deja, faptul că autorii fac referire și la o altă idee, conform căreia hrana a avut mereu un rol social distinct. Romanii numeau cina, cea mai importantă masă a zilei, „*convivium*”, iar pentru ei a mânca împreună însemna „*prietenie, acceptare, legământ*” (p. 86).

Din altă perspectivă, rafinamentul culinar a fost asociat, adesea, cu civilizația și cu bunăstarea. În alimentația medievală europeană (și nu numai) calitatea, cantitatea, varietatea, raritatea și modalitatea de prezentare a mâncărilor erau elemente care făceau diferența, evidențiind un statut social aparte. A pune la dispoziție cât mai multe feluri de mâncare preparate cu generozitate era o prioritate pentru aristocrație în materie de servire a mesei, iar din vremea Renașterii, un nou semn de distincție socială s-a adăugat celor deja existente: stăpânirea bunelor maniere la masă. Dar, așa cum s-a întâmplat mereu în istorie, curgerea timpului nu a lăsat lucrurile neschimbate nici în această sferă a cotidianului. Disputa pentru supremație dintre nobilime și burghezie a afectat și teritoriul artei culinare. În spiritul noilor vremuri, bucătăria burgheză a găsit mai potrivită „*prepararea rațională și economică a meselor, cu variații cât mai gustoase*” (p. 256).

Nu este greu să deducem că până târziu, în secolul al XX-lea, felul de a prepara și servi mâncărurile a rămas un important criteriu de ierarhizare socială. Însă, concomitent, s-a manifestat o vădită tendință de democratizare în sensul că, pe măsura creșterii gradului de bunăstare și a răspândirii literaturii culinare și a celei gastronomice, eticheta la masă a fost cunoscută și respectată de tot mai multă lume, iar mare parte din produsele de lux, rezervate odată numai celor cu stare, au devenit accesibile și oamenilor de rând. Cu alte cuvinte, dacă odinioară regimul alimentar era puternic diferențiat din punct de vedere social, astăzi se vorbește tot mai frecvent de un consum de masă, iar bunul gust, considerat cândva apanajul celor bogați, a încetat să mai fie atributul rigid al unei clase, el ținând, în prezent, mai curând de stilul personal al fiecărui individ.

Este necesar să remarcăm faptul că, în concordanță cu noile direcții și metode de cercetare, autorii au manifestat un interes sporit și față de felul în care se hrăneau cei mai puțin favorizați de soartă, de situația cărora istoricii nu s-au ocupat îndeajuns până acum (să amintim în această privință, mai ales, numele lui Hans J. Teutenberg și pe cel al lui Alain Drouard.) La fel de deschiși s-au dovedit autorii atât față de îmbinarea metodei de analiză cantitativă cu cea calitativă a surselor, cât și față de colaborarea cu specialiști din alte domenii științifice, ceea ce permite reliefaarea semnificației și a rolului hranei în cazul diverselor societăți. Alan K. Outram afirmă explicit importanța cunoașterii contextului în care era consumată mâncarea pentru că așa, scrie el, „*putem să spunem mai mult despre culturi, obiceiuri și gusturi*” (p. 39).

Tindem să credem, totuși, că cei obișnuiți cu rigorile elaborării unui text științific vor resimți lipsa aparatului critic, chiar dacă, după cum am menționat, autorii au pus la dispoziția celor interesați lista studiilor pe care le-au consultat. Lucrarea nu lasă, nicidecum, impresia că ar fi doar o culegere de eseuri și că unicul motiv al reunirii acestora între copertele aceluiași volum ține numai de faptul că au ca temă principală gustul. Capitolele sunt concepute complementar, se fac trimiteri de la unul la altul, unele idei sunt reluate și aprofundate, totul întărind convingerea că scopul echipei de cercetători a fost de a întocmi o sinteză care să recompună imaginea evoluției societăților prin prisma alimentației și a gustului.

Nu în ultimul rând, este de apreciat minuțioasa alegere a ilustrațiilor, de o foarte bună calitate (picturi, fotografii, gravuri, afișe publicitare, caricaturi etc.), care întregesc narațiunea, ajutându-l pe cititor să o înțeleagă cu mai mare ușurință și să fie cu totul captivat de lectură.

Elena Rența, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008, 314 p.

Autoarea ne prezintă printr-o lucrare originală tabloul sinoptic al descoperirilor arheologice de la sfârșitul epocii bronzului și din prima epocă a fierului de pe valea Ialomiței. Lucrarea ce poartă titlul enunțat este o sinteză a descoperirilor mai mult sau mai puțin cunoscute, prezentate sub forma unui repertoriu complet, util și necesar specialiștilor și iubitorilor de istorie. Datele și informațiile sistematizate în lucrare constituie oglinda unei evoluții istorice într-o perioadă de aproape 1000 de ani, pe unul din marile trasee naturale ce leagă depresiunile carpatine de marea arteră nautică care străbate și leagă centrul continentului european de Mare și care este Dunărea sau Istrul, cum îi spuneau grecii în antichitate.

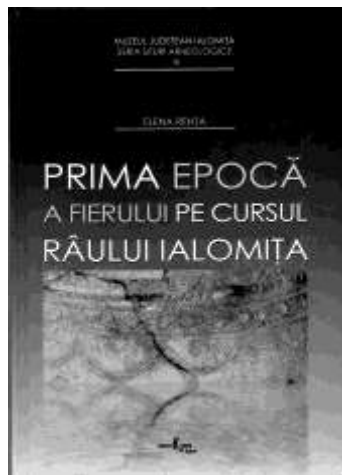
Pentru a înțelege evoluția firească a istoriei acestui ținut străbătut de această mare arteră și ca lucrarea sa nu pară ca un „tors” dintr-o operă de artă, autoarea pornește documentarea sa cu oglinda epocii anterioare civilizației fierului.

Prin sistematizarea repertoriului arheologic, lucrarea sfarmă granițele administrative moderne pentru a urma cursul natural firesc al râului Ialomița, acest mare drum călăuzitor între comunități în evoluția unor relații de schimb, a unor influențe reciproce, refugii în caz de pericol, ca și pentru păstorii transhumanți. Paginile ei abundă în date și informații de la primele capitole și până la sfârșit, într-un cuvânt, o carte în care ideile și toate problemele abordate sunt chibzuit orânduite, bogat documentate, cu un istoric al cercetărilor și descoperirilor complet și bine coordonat.

Lucrarea este sistematizată în șapte capitole. Primul dintre ele este dedicat cadrului geografic în care autoarea abordează problemele de relief, de hidrografie și de vegetație. În paragrafele în care se prezintă vegetația și fauna regiunii, autoarea ia în studiu probele de paleobotanică și paleozoologie din stațiunile arheologice cercetate urmărind să creeze imaginea vegetației și a preocupărilor societății de atunci.

Cu regret, trebuie să amintim că valea Ialomiței a constituit în acele vremuri hotarul dintre două rezervații fizico-geografice: zona de sud, cu masivul păduros care se forma din bazinul hidrografic subcarpatic și se întindea până la Mare, cunoscut în evul mediu cu numele de Codrul Vlăsiei, iar în sudul Dobrogei – Codul Deliormanului și care contrasta cu zona de nord – unde se derula stepa deschisă a Câmpiei Bărăganului sau cum i se mai spunea – Câmpia Dunării. Și una și alta au jucat un rol deosebit în evoluția societății de atunci, una fiind drumul deschis tuturor grupărilor migratoare, cealaltă zonă, cu rolul ei de adăpost și hrană la vremuri de restriște pentru cei ce o stăpâneau.

De altfel, autoarea aruncă o privire generală asupra rolului pe care l-au avut văile râurilor și mai ales bălțile din împrejurimi, locuri cu inepuizabile surse de hrană și adăpost pentru om în toate etapele de evoluție istorică.

Paragraful dedicat *Istoricului cercetărilor* este nu o simplă trecere în revistă a descoperirilor făcute în această zonă de către cercetările institutelor Academiei Române sau ai celor de la Muzeul Național de Istorie ori de la muzeele județene, ci și o remarcă asupra aportului fiecăruia, exprimând în acest fel elogiul său asupra tuturor celor care au contribuit la crearea și dezvoltarea istoriografiei românești.

Capitolul II și cel mai amplu, cuprinde repertoriul descoperirilor arheologice din perioada bronzului târziu și din prima epocă a fierului pe cursul văii râului Ialomița.

În acest capitol, autoarea parcurge în ordine alfabetică toate localitățile de pe valea Ialomiței în care s-au făcut cercetări, grupându-le, mai întâi pe cele din Bronzul târziu și în cea de la a doua parte pe cele din Prima epocă a fierului.

Pe fiecare sit sau chiar simple descoperiri, autoarea lucrării le localizează administrativ, apoi le încadrează în repere geografice, le orientează în denumirile locale și ne informează cu tot ceea ce caracterizează situl sau obiectivul respectiv. Și ca informația să fie completă, autoarea ne prezintă într-o formă rezumativă toate datele asupra fiecărei descoperiri, cu importanța lor din punct de vedere arheologic, cultura și epoca în care se încadrează izvorul, inclusiv bibliografia adecvată. Într-un cuvânt, un repertoriu sistematic și complet ce respectă toate cerințele științifice și care nu lasă loc nici celor mai autorizate critici.

Capitolul III este rezervat problemei habitatului. Aceeași ordine logică a ideilor o găsim și în expunerea acestui subiect. Autoarea ne prezintă mai întâi tipurile de așezări ce caracterizează fiecare epocă și care de fapt reflectă ocupațiile principale ale comunităților din acea perioadă. În aceeași ordine sistematică ne sunt prezentate și tipurile de locuințe grupate după tipul și natura lor: locuințe de suprafață, cele de tip bordei cu toate anexele și amenajările lor de utilitate practică (instalații de încălzire, gropi menajere, gropi de provizii, gropi și alte amenajări de cult) și, în final, descoperirile funerare din incinta așezărilor. La această ultimă problemă se cuvine a se da mai multă atenție și descoperirilor funerare din necropole sau tumuli individuali, exemplu fiind: descoperirea din movila de la Capidava, ca și acele morminte de la *Cotul Tichilești*, care pot constitui necropole independente de așezare. Ele puteau fi prezentate separat, așa cum a fost descris monumentul funerar scitic de la Ciulnița.

Capitolul IV a fost dedicat formelor și tipurilor de obiecte ce alcătuiesc inventarul arheologic, izvor care stă de fapt la baza tuturor încadrărilor cronologice și, mai ales, în clasificarea formelor și a decorului ce determină sau diferențiază o cultură de alta.

Cu o meticulozitate demnă de remarcă, Elena Rența a prelucrat o cantitate însemnată de material arheologic descoperit în toată zona supusă studiului său și l-a clasificat după funcția și material, forme și tipuri, grupe și caracteristici, pentru ca în final să le orânduiască în scara unei cronologii riguroase.

Aceeași sistematizare științifică a realizat-o și cu tipurile de unelte, pe care le-a grupat după compoziția lor: din bronz sau fier, piatră sau lut, os sau corn.

Armele ocupă locul secund, fiind și ele supuse unei analize corespunzătoare. Aceeași atenție este dată și obiectelor de podoabă pe care le clasifică după natura destinației lor, după simbolurile pentru care au fost confecționate și multe după întrebuintări. Dintre acestea, toate acele piese cu semnificații de ordin spiritual: pandantive – amulete, figurile antropomorfe etc., au fost grupate într-un subcapitol distinct.

Capitolul V grupează acel documentar arheologic ce semnifică manifestările artistice și spirituale: instrumente pentru realizarea decorurilor (matrițe), reprezentări avimorfe, figurine

antropomorfe și elemente legate de cultul fecundității și al fertilității etc. complexe arheologice de cult: gropi, sacrificii umane sau de animale.

Capitolul VI este dedicat problemelor de cronologie constituie de fapt un preludiv la cel conclusiv din partea finală a lucrării. Autoarea face o comparație a reperelor cronologice corespunzătoare culturilor Corlăteni–Chișinău, Bobda II–Belegiș II în balanță cu grupurile Ticvanul Mare–Karaburma III. Pentru fiecare dintre acestea aduce la masa discuțiilor toate tezele și ipotezele care susțin sau infirmă scara acestor cronologii.

Separat, în subcapitolele bine individualizate se tratează cronologia culturii de tip Babadag, a descoperirilor de tip Bucu–*Pochina*, ca și a celor din perioadele Hallstattului mijlociu și târziu.

În acest ultim subcapitol, autoarea părăsește ordinea firească a cronologiei, aducând într-o discuție comparativă descoperirile de tip Bârsești–Fergile (sec. VI–V a.Chr.) cu cele din culturile Hallstattului timpuriu, lăsând impresia unei nestăpâniri a subiectului abordat.

Capitolul VII este dedicat considerațiilor istorice. Dacă în prima sa parte autoarea se rezumă a ne da sub formă schematică statistici informative referitoare la prezența și formele de manifestare a culturilor de la sfârșitul Bronzului târziu de tip Coslogeni, Tei și Radovanu-Tei. În cea de a doua parte, Elena Rența face o captivantă și documentată incursiune asupra acelor descoperiri care au dus la victoria purtătorilor ceramicii canelate în tot spațiul carpatodunărean.

Întreaga etalare de informații și date științifice este susținută de un bogat și bine orânduit material ilustrativ. Acesta este alcătuit din 154 de planșe cu fotografii și desene ale materialului documentar, cu planuri, schițe și hărți menite a completa conținutul repertoriului scris.

Notele explicative judicioase amplasate și trimerile bibliografice care însoțesc lucrarea, dau nota științifică și ținuta academică acestui bogat repertoriu arheologic de pe valea râului Ialomița.

Un rezumat bilingv, în limbile franceză și engleză asigură promovarea acestei frumoase și necesare lucrări în literatura universală de specialitate.

Gavrilă Simion

Tudor Soroceanu, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien = Vasele de metal prescitiice de pe actualul teritoriu al României*, Editura Accent, Bistrița / Cluj-Napoca, 2008, 452 p.

Prezenta notă își dorește semnalarea apariției, în anul 2008, a volumului III din prestigioasa serie *Bronzefunde aus Rumänien*, inițiată și coordonată încă din 1995 de cunoscutul cercetător român, stabilit în Germania, Tudor Soroceanu.

Lucrarea reprezintă încununarea unei munci asidue de aproape 30 de ani, fiind editată în condiții grafice deosebite în cadrul Bibliotecii Muzeului Bistrița, Seria Historica 16.

Structurat după modelul seriei *Prähistorische Bronzefunde* (PBF), în cadrul căreia trebuia să și apară, volumul debutează cu un cuvânt introductiv și o expunere a problematicii studierii acestei categorii de artefacte. Conținutul se remarcă printr-o împărțire tipologică clară a recipientelor de metal (cești, cupe, cazane, găleți, alte vase și fragmente greu de încadrat tipologic), fiecare variantă identificată fiind însoțită de un catalog mai mult decât detaliat, alături de care se regăsesc și numeroase informații referitoare la condițiile descoperirii, funcționalitate, cronologie și aria de răspândire.

Calitatea științifică deosebită, însoțită de o expunere grafică de înaltă ținută, recomandă această lucrare drept una esențială în vederea studiului metalurgiei preistorice în general și a recipientelor de metal în special, reprezentând fără îndoială un exemplu demn de urmat în demersurile viitoare.

Sorin Cristian Ailincăi

Costin Miron, *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis, Peuce*, S.N. 6, 2008, 283-296

Satisfacția pe care mi-a produs-o primirea numărului 6/2008 al revistei *Peuce* a fost umbră de citirea articolului *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis* semnat de dl. Costin Miron. Ideile Domniei sale despre monumentul respectiv sunt demne de toată atenția, dar contribuția sa este întunecată de un aspect pe care dorim să-l subliniem mai jos. De la primele rânduri am recunoscut cuvintele și ideile din lucrarea noastră *Geneză creștinismului popular al românilor*, publicată în 1997. Am fost stupefiat să constat că autorul în cauză, universitar sibian, se slujește de o nouă formă de plagiat: nu copie cuvânt cu cuvânt, ci cosmetizează textele preluate, înlocuiește termenii care i se par prea elevați, schimbă poziția rândurilor, lăsând impresia că totul ar fi fost gândit de el, mențiunile contribuției noastre fiind extrem de rare. Dintre izvoare și din bibliografia secundară fură doar pe cele care-i convin și

care ar putea lăsa cititorului impresia că le-a consultat. Tabelul de mai jos o probează cât se poate de clar. Iată aici alte argumente. Întâi, pentru că niciodată nu i-au trecut prin mână sursele citate, nu specifică edițiile, abrevierea *PSB* din *Geneza...* părându-i-se, probabil, prea incifrată¹. Același lucru este valabil în cazul literaturii secundare: la traduceri nu apar traducătorii, unele titluri sunt greșite², iar despre *DACL* nu știe ce este sau cum ar trebui inserat într-o listă bibliografică³. Apoi, pentru că habar n-are de contextul istoric și cultural despre care scrie, Costin Miron a confundat fenomenele religioase (de exemplu, ritul cu ritualul funerar⁴), neînțelegând semnificația unora dintre ele⁵ și amestecând izvoare ecleziastice din perioade diferite⁶, astfel încât aspectele din vremea Principatului discutate de noi sunt transferate Scythiei Minor, în timpul Dominatului; prin urmare, toți cei care citesc textul trebuie să manifeste multă atenție, pentru a nu cădea pradă falsului creat de autor. Cred că pe viitor dl. Costin Miron ar trebui să fie mai atent, mai ales în problemele în care este mai puțin pregătit.

În consecință, vă rog să publicați această notă, contribuind astfel la denunțarea unei plăgi care pare a se extinde tot mai mult printre universitari și cercetători din diferite colțuri ale țării.

Costin Miron, <i>Noi considerații despre urmărirea pictat de la Tomis</i> , în <i>Peuce</i> , S.N., 6, 2008, p. 283-296	Nelu Zugravu, <i>Geneza creștinismului popular al românilor</i> , București, 1997
p. 283: Creștinismul s-a răspândit mult mai rapid în Imperiul Roman pentru că a găsit aici condiții favorabile: multe căi de comunicație, dezvoltarea urbanistică, pacea universală, sincretisme religioase. Răspândirea noii religii s-a accelerat într-un moment în care păgânismul, din punct de vedere spiritual, prezenta numeroase puncte de convergență cu practici apropiate și tendințe asemănătoare cu creștinismul, pe care acesta când le-a acceptat, când le-a respins.	p. 89: Născut în Imperiul roman, creștinismul a găsit în interiorul acestuia condiții favorabile răspândirii sale: multitudinea căilor de comunicație, mobilitatea populațiilor, dezvoltarea urbanistică, pacea universală, sincretismul ideilor, interferențele religioase. Ascensiunea lui a început într-un moment când universul spiritual al păgânismului prezenta numeroase puncte convergente, practici apropiate, tendințe similare cu noua religie, pe care aceasta le-a acceptat uneori, le-a respins altădată.

¹ Iată o mostră a felului în care Domnia sa înțelege să citeze o scriere antică atunci când n-a avut de unde s-o copieze: p. 288, nota 35: „Sfântul Augustin, *Despre cetatea lui Dumnezeu*, XXI, IV; Sfântul Augustin, *Patrologia Latina* (!), XLI, col. 587”.

² Vezi, de exemplu, titlul greșit al lucrării lui Cumont: „*Recherches sur* (sic!) (lipsește articolul *le*) *symbolisme funeraire* (sic!) *des Roimains* (sic!)” – p. 293 (*Bibliografie*).

³ Deși citează o singură dată acest instrument (p. 288, nota 37), dar nu în forma abreviată arhicunoscută și fără indicarea vocii și autorului ei (vol. XIII, col. 2912), Costin Miron nu-și poate reprimă prețiozitatea: la *Bibliografie* sunt pomenite toate volumele – de la I/1 (1904) la XV/2 (1953) (p. 293).

⁴ Vezi p. 284.

⁵ Vezi p. 287, unde despre *refrigerium* scrie că era „darul celest de care se bucură sufletele ce au cunoscut veșnicia fericirii”. *Refrigerium*, numit și *convivium*, era prânzul funerar.

⁶ Vezi p. 285, nota 15, unde, fără nici o explicație plauzibilă, Tertulian stă alături de Ioan Gură de Aur.

Analiza condițiilor în care a apărut și s-a răspândit creștinismul nu poate ocoli practicile funerare, deoarece acestea constituie unul dintre cele mai vaste capitole cu un conținut foarte complex. Acest domeniu a fost permisiv, aici făcându-și loc fără probleme cutumele și practicile antice, pentru că noua religie și-a elaborat târziu concepția asupra morții (jumătatea secolului al III-lea).

Hotărâtoare pentru ritul funerar creștin a fost trecerea de la incinerare la înhumare, din motive desprinse din Vechiul și Noul Testament – *Facerea*, 3, 19, rațiuni de natură dogmatică – trupul Mântuitorului a fost pus în mormânt, conform tradiției ebraice, pentru care înhumația era ritul caracteristic.

p. 283-284: Creștinismul, în contextul mai larg al concepției despre renașterea universală propovăduită aproape de toate cultele orientale, a avansat ideea răscumpărării și reînvierii trupurilor pentru Judecata de Apoi și a afirmat identitatea corpurilor înainte și după înviere. / Prin urmare, creștinii au renunțat la incinerare și au adoptat înhumarea [² Tertulian, *De anima*, LI, 3]. Sub imperiul cultelor orientale mai ales, dar și al ideilor umaniste din epocă [³: Bâciov 1984, 194-217⁷], înhumarea s-a generalizat în sec. al III-lea, cu deosebiri, desigur, de la o zonă la alta.

p. 102-103: Un aspect care nu poate fi ocolit atunci când se vorbește de contextul religios / în care a avut loc difuziunea creștinismului este cel funerar... Din punct de vedere al istoriei creștinismului, acesta a fost, fără îndoială, terenul cel mai penetrabil cutumelor și practicilor antice. Cu atât mai mult cu cât noua religie și-a elaborat destul de târziu, respectiv către anii 200-250, și nici atunci suficient de încheșat, „discursul asupra morții”.

p. 103: Astfel, în ceea ce privește ritul funerar, se admite că în veacurile II-III creștinismul n-a avut un rol hotărâtor în trecerea de la incinerare la înhumație. Pe temeiul unor rațiuni de natură biblică (avertismentul din *Facerea*, 3, 19: „pământ ești și în pământ te vei întoarce”), dogmatică (trupul Mântuitorului a fost pus în mormânt...)... și tradițională (inhumația era ritul specific religiei evreiești [³⁰⁰] ¹³...), antropologia și soteriologia specifice creștinismului în perioada amintită au afirmat – pe fondul mai larg al concepției despre renașterea universală [³⁰¹] – ideea redempțiunii trupurilor în vederea Judecării de Apoi și a dobândirii vieții veșnice [³⁰²] și au proclamat permanența naturii materiale a corpurilor și identitatea lor înainte și după resurrecție [³⁰³]; în consecință, au respins cremațiunea [³⁰⁴: Tertulian, *De anima*, LI, 4 (*PSB*, 3, p. 326)...], preferând înhumația [³⁰⁵]. Cu diferențe de la o regiune la alta, acest rit devenise deja predominant în Imperiul roman din secolul al III-lea, sub influența cultelor orientale în special, dar și a noilor tendințe umaniste din epocă [³⁰⁶ ... V. V. Bâciov, *Estetica Antichității târzii. Secolele II-III*, traducere de L. Dragomirescu, prefață de I. Ianoși, București, 1984, p. 194-217...].

⁷ Conform normelor redacționale ale revistei *Peuce*, explicitarea bibliografiei folosite se află la sfârșitul articolului – p. 293-294.

¹³ Explicităm numai trimiterile care sunt copiate de Costin Miron.

p. 284: Cercetările arheologice sistematice și de salvare din cimitirele orașelor vest-pontice demonstrează că la sfârșitul sec. al II-lea, cu diferențe de la o cetate la alta, înhumarea se generalizase [⁴ Bucovală, Pașca 1988-1989, 123-161; Bucovală (sic!) 1992, 243-272] mult mai devreme decât în așezările rurale din provincie.

Riturile funerare (sic!), gesturile care le însoțesc, reliefulurile de pe stelele funerare, epitafulurile, pictura murală, obiectele de inventar descoperite în morminte, ceremoniile, sărbătorile-comemorări dedicate morților relevă profunzimea sentimentelor și trăirilor și, în special, un complex de reprezentări ce vizează lumea de dincolo [⁷: Zugravu 1997, 103]. Multe dintre ele au intrat, chiar foarte puțin adaptate, în discursul creștin asupra morții în ritualul funerar, constituind un capitol cvasi compact de moștenire păgână, în aria creștinismului.

Ideea legată de moartea ce vine cu calmul total care izbăvește sufletul decedatului de tulburările lumii își are rădăcinile în concepția epicureilor despre liniștea sufletească – *ataraxia* – și în cea stoică referitoare la impasibilitate, acea stare în care nimic din lumea materială nu te mi atinge – *apatheia* [⁸: Cumont 1942, 358]. În toată cultura romană, și implicit în spațiul Scythiei Minor, aceste idei au generat două concepții privind funcția mormântului și drumul urmat de sufletul eliberat din capcana corpului. Pe de-o parte mormântul era locuința veșnică (*sedes, domus, aionion oikon*) [⁹: ISM I, 281; ISM II, 339, 344, 368] unde omul „coboară” [¹⁰: ISM II, 369] dorindu-și somnul de veci [¹¹: ISM II, 275], iar expresiile *h(ic) s(itus) e(st)*, „aici odihnește” (zace, este așezat), *hic*

Descoperirile mai vechi sau mai recente din sectorul funerar al orașelor grecești din ținutul dobrogean al *Moesiei Inferior* arată că de la sfârșitul secolului al II-lea, cu intensități diferite de la o cetate la alta, înhumația se generalizase [³⁰⁸ ... M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis*, în *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 123-161... idem, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului* (1992), în *ibidem*, 25, 1992, p. 243-272].

Ceremoniile funerare, gesturile care le acompaniază, decorurile de pe monumente, epitafulurile, inventarul mormintelor, ritualurile, sărbătorile periodice rezervate morților dezvăluie o mare bogăție de sentimente și o gamă variată de reprezentări despre lumea de dincolo [³¹²]; unele dintre ele au pătruns, mai mult sau mai puțin modificate, în noua religie, devenind unul dintre compartimentele consistente ale moștenirii păgâne în creștinism.

p. 105: Așa cum a arătat Franz Cumont, ideea despre calmul desăvârșit al morții, despre eliberarea prin disoluție de tulburările lumii traduce în termeni funerari concepția filosofică și morală epicureică despre liniștea sufletească (*ataraxia*) și cea stoică despre impasibilitate (*apátheia*) [³³⁵: Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 358]. Aceasta a generat, în *Moesia Inferior* și în *Dacia*, ca peste tot în lumea romană [³³⁶], două concepții asupra destinației mormântului și a sejurului postum al sufletului. Conform celei dintâi, mormântul este „locuința veșnică” (*sedes, domus, aionion oikon*) [³³⁷: ISM, I, 281; II, 339(175), 344(180), 368(204) ...], unde omul „coboară” [³³⁸: ISM, II, 369 (205)],

tegitur terris (în acest pământ este îngropat), *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)* (să-ți fie țărâna ușoară) [¹²: IDR III, 2, 382⁸; ISM V, 7, 38, 182, 183, 194⁹], (sic!) rezumă admirabil antica idee a echivalenței dintre moarte și somn, care a fost tradusă în literatura creștină, liturgică, și în epigrafia creștină (*dormire, dormitio*) [¹³: Cumont 1942, 359-363].

Pe de altă parte sub înrăurirea soteriologiilor orientale, s-a conturat concepția potrivit căreia sufletul este eliberat din captivitatea trupului și dobândește o viață cerească. Decorația stelelor funerare întărește această idee: Dioscurii, păunul, barca, pasărea (porumbelul), rozetele sunt legate de ideea perenității vieții de dincolo [¹⁴: ISM II, 181; ISM II, 313, 365, 375; ISM V, 32; Covacef 1985, 173-184¹⁰].

p. 285: Faptul că Sf. Părinți încercau să asimileze gândirea păgână este dovedit de asemănările care apar în acest sens [¹⁵: Tertu-

„dormindu-și somnul de veci” [³³⁹: ISM, II, 275(11)]; formulele *h(ic) s(itus) e(st)* („aici ohihnește (zace, este așezat)”), *hic tegitur terris* („în acest pământ este acoperit (îngropat)”), *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)* („să-ți fie țărâna ușoară”) [³⁴⁰: ... IDR, III/2, 382... ISM, V, 7, 38, 182, 183, 194, 201 etc.] exprimă cel mai bine această idee de veche tradiție a echivalenței dintre moarte și somn; ea apare și în scrierile ecleziastice, în formularistica liturgică și epigrafică creștină (*dormire, dormitio* etc.) [³⁴¹: Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 359-363].

Cea de-a doua, dezvoltată sub puternica influență orientală, considera că, odată cu disoluția, sufletul este eliberat din „temnița” trupului, asigurându-i-se o rezidență astrală: rozetele, dar și alte motive (Dioscurii, pasărea, păunul, barca, vânturile etc.) ce decorează multe monumente funerare stau în legătură cu ideea nemuririi celeste [³⁴²: ... ISM, II, 181(17); V, 32; ... II, 313 (149), 365 (201), 375 (211)... Z. Covacef, *Arta funerară în Dobrogea romană (I)*, în *Pontica*, 18, 1985, p. 173-184].

Fragmente din scrierile apologetice atestă similitudinea dintre gândirea păgână și cea creștină în această direcție [³⁴³: Tertulian, *De*

⁸ Iată dovada cea mai clară a acestei hoții, trimiterea la *corpus*-ul IDR neavând ce căuta aici, întrucât autorul se referă la spațiul roman dobrogean, nu la cel dacic, unde apare formula *his tegitur terris*; or, noi, în lucrarea de unde s-a copiat, am analizat și realitățile din *Dacia* (vezi coloana alăturată).

⁹ Și aici se poate observa cu ușurință hoția: dacă Costin Miron s-ar fi obosit să caute în *corpus* inscripțiile cu formulele respective, ar fi constatat că sunt mult mai numeroase decât cele copiate de el, cum se poate observa și din abrevierea „etc.” utilizată la nota 340 din cartea noastră (vezi coloana alăturată).

¹⁰ Trimiterea la articolul din 1985 al lui Z. Covacef este o altă mărturie a lipsei sale de informare, căci dacă ar fi fost la curent cu publicațiile în domeniu după apariția cărții noastre din 1997, de unde a preluat documentarea, ar fi știut că cercetătoarea constănțeană și-a publicat în 2003 lucrarea de doctorat, unde reia toate motivele artei funerare din Dobrogea romană.

lian, *De anima*, XLII, 3; Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilia LXVII la Facere*, 4, 339¹¹] între scrierile cu caracter creștin și ideile păgânilor și de inscripțiile antichității târzii din toată aria romanității, inclusiv din Scythia Minor [¹⁶: Popescu 1986, 90-101].

Similitudinile dintre ideologia funerară păgână și cea creștină au permis o rapidă includere în noua religie a unor credințe funerare, odată cu care au fost preluate o serie de practici, gesturi, sărbători (sic!) cutume antice, care chiar în zilele noastre ar putea explica diversitatea obiceiurilor legate de înmormântare, în sud-estul Europei de exemplu. Multe dintre acestea se pare că își au sorgintea în cultul privat al manilor [¹⁷: Zugravu 1997, 105].

Un reper important pentru formarea unei idei privind bogăția practicilor și credințelor funerare ale locuitorilor spațiului cuprins între Dunăre și Mare îl constituie inventarul mormintelor, dispoziția (sic!) urnelor și a sarcofagelor, poziția corpului, decorul stelelor și mormintelor – motive bahice, reprezentări mitologice, cina, coroane, vița-de-vie, porumbel, animale ce consumă struguri, eroizarea defunctului. Criticate și minimalizate de literatura creștină [¹⁸: Tertulian, *Apologeticum*, XIII, 7; Tertulian, *De testimonio animae*], aceste cutume și rituri sunt întânite chiar și în Evul Mediu. Asimilarea lor de către creștini a început în vremea paleocreștinismului, fiindcă această nouă religie nu

anima, XLII, 3 (PSB, 3, p. 316)...; ideile respective vor apărea și la Doctorii Bisericii din secolul al IV-lea, de exemplu la Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilia LXVII la Facere*, 4 (PSB, 22, p. 339)...; epigrafiile Antichității târzii din întreaga lume mediteraneană, inclusiv din spațiul românesc, o demonstrează, de asemenea, din plin [³⁴⁴: ... E. Popescu, *Imaginea vieții de dincolo într-o provincie de margine a Imperiului bizantin timpuriu (sec. IV-VI): Scythia Minor (Dobrogea)*, în GB, 45, 1986, 4, p. 90-101].

Paralelisme din ideologia funerară păgână și cea a noii religii au făcut posibilă creștinarea mai rapidă a unor credințe funerare. Dar, odată cu acestea și urmare a lipsei unor prevederi canonice privitoare la aspectele practice ale domeniului funerar... s-au putut perpetua și anumite gesturi, cutume, sărbători și rituri de sorginte antică, devenite, cu timpul, incompatibile cu dogma creștină. Cele mai multe dintre ele își trag originea, credem, în ceremoniile dedicate cultului privat al manilor (*sacra privata*) [³⁴⁵].

p. 105-106: Tot astfel, conținutul mormintelor..., dispozitive speciale ale urnelor și sarcofagelor..., tratamentul cadavrelor (așezarea corpului...) / decorul stelelor (cina funerară, coroane, motive bacchice, reprezentări mitologice, scena eroizării)... ne aduc în atenție alte obiceiuri, practici și credințe funerare ale locuitorilor... Dezavuate în mod repetat de către scriitorii bisericești, inclusiv de către cei ai epocii Principatului [³⁵³: ... Tertulian, *Apologeticum*, XIII, 7 (PSB, 3, p. 59); idem, *De testimonio animae*, IV (*ibidem*, p. 122)], aceste cutume, rituri și credințe păgâne își fac auzite ecoul... până în epoca medievală. Însușirea lor de către adepții noii religii a început, cu siguranță, chiar în

¹¹ După cum se vede din coloana alăturată, cifra 339 nu indică un subcapitol din *Omilie*, ci pagina din volumul 22 al colecției *Părinți și scriitori bisericești*, pe care acest infractor nu l-a văzut.

<p>a avut un sistem și o dogmă clară de la început, iar în ceea ce privește domeniul funerar lipseau prevederile canonice.</p> <p>p. 290: Credincioșii diverselor culte oficiale în Imperiu, pe lângă gesturile frecvente de devoțiune, construiau portice și <i>culinae</i> destinate banchetelor sacre la care luau parte mulți adepți [⁴⁹: MacMullen 1987]. Adunările periodice ale asociațiilor religioase pentru celebrarea prânzului sacrificial, care puneau în valoare sentimentul de fraternitate și uniune între credincioși [⁵⁰: ISM I, 57 la <i>Histria</i> (<i>Heracleistai</i> – „îchinători ai lui Heracle”), 99, 199 (<i>Dionysistai</i> – „îchinători vârstnici ai lui Dionysos”); <i>Tomis</i> – ISM II, 7, 37, 152, 138, (sic!) (asociație a credincioșilor lui Sarapis și Isidei)¹²].</p>	<p>vremurile primare ale creștinismului...</p> <p>p. 96: Pietatea și respectul față de divinități... se desprind și din alte aspecte: ridicarea de portice și <i>culinae</i> destinate banchetelor sacre, la care puteau participa mulți credincioși [²¹³:... R. MacMullen, <i>Le paganisme dans l'Empire romain</i>, Paris, 1987, p. 68], reuniunea periodică a asociațiilor religioase în vederea prânzului sacrificial, fapt ce potența sentimentul de fraternitate și unitate între adepți [²¹⁴:... <i>Histria: ISM</i>, I, 57 (<i>Herakleistai</i> – „îchinători ai lui Herakles”)...), 99, 199 (<i>Dionysistai</i> – „îchinători vârstnici ai lui Dionysos”); <i>Tomis</i> – ISM, II, 7, 37, 152, 154, 398 (asociație a îchinătorilor lui Sarapis și Isidei)...].</p>
--	---

Prof. univ. dr. **Nelu ZUGRAVU**,
 Universitatea „Al. I. Cuza” Iași,
 Facultatea de Istorie,
 Bd. Carol I, nr. 11, 700506, Iași
 nelu@uaic.ro

¹² Iată o probă a hoției selective practicate de acest așa-zis universitar: asociațiile religioase sunt mai numeroase în Dobrogea romană (vezi nota 214 de la p. 120 din lucrarea noastră), dar cum n-a avut răbdare să le caute cu atenție în *ISM*, a copiat doar ceea ce i-a convenit.